

ВТРАЧЕНІ УКРАЇНСЬКІ ІКОНОСТАСИ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ В АРХІВНИХ ЗІБРАННЯХ КИЄВА

Анотація. У статті розглядаються основні етапи нищення українських іконостасів XVII—XVIII ст. на прикладі київських пам'яток і визначаються найбільші відомі на сьогодні зібрання світлин барокових іконостасів у архівних установах Києва як періоджерела для подальшого вивчення цієї проблеми.

Ключові слова: іконостас, демонтаж, світлини, архіви.

Аннотация. В статье рассматриваются основные этапы уничтожения украинских иконостасов XVII—XVIII в. на примере киевских памятников и определяются наиболее известные сегодня собрания фотографий барочных иконостасов в архивных учреждениях Киева,

Актуальність. Український бароковий іконостас — один з найвиразніших проявів національної художньої культури. Після тривалої перерви, пов'язаної з атеїстичною доктриною, що була офіційною ідеологією тоталітарного радянського режиму, дослідження сакрального мистецтва, зокрема й дослідження іконостасів, відновилися лише в незалежній Україні¹. Однак за відсутністю самих пам'яток, що масово нищилися тоталітарним режимом, сьогодні фактично єдиним матеріалом, який дає про них уявлення і водночас може бути матеріалом дослідження, є лише їх випадкові світлини. На сьогодні цей іконографічний матеріал розпорошений по архівах різних міст України, але найбільше його сконцентровано в київських архівах і бібліотеках, де зберігаються авторські фонди видатних українських пам'яткоохоронців і мистецтвознавців.

Мета статті — окреслити основні етапи нищення барокових іконостасів і визначити відомі на сьогодні найбільші зібрання світлин іконостасів в архівних установах Києва для подальшого вивчення цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу. Українські барокові храми й іконостаси до сере-

которые сегодня приобрели значение первоисточников для дальнейшего изучения этой проблемы.

Ключевые слова: иконостас, демонтаж, фотографии, архивы.

Summary. In the article described main periods of elimination of the Ukrainian iconostases of XVII—XVIII of ages are on the example of the Kievan iconostases. Are indicated the large collections of pictures of iconostases in the archives of Kyiv, which are original sources for the subsequent study of this problem.

Keywords: iconostasis, dismantling, pictures of iconostases, archives.

дини XIX ст. зазнавали часткових руйнувань, пов'язаних із поширенням класицизму, однак у той період їх розбирали та переробляли із суто естетичних міркувань, іноді обмежуючись тільки переписуванням ікон у новому стилі. У другій половині XIX ст. ситуація істотно змінюється. Згідно з доктриною “Москва — Третій Рим”, Російська імперія позиціонує себе як пряму і єдину спадкоємицю імперії Візантійської, відтак офіційним стилем російської церковної архітектури цього періоду стає так званий неовізантійський стиль, у якому будуються всі нові церкви та проводять реконструкції старих з усім їхнім внутрішнім опорядженням. Тож саме з цього часу нищення українських барокових іконостасів набуває масового характеру.

Цілком зрозуміло, що розпочалися ці процеси у Києві, де зосереджувалася більшість збережених храмів великокнязівської доби, які у XVII—XVIII ст. одержали нове барокове архітектурне вбрання, а в їхніх інтер'єрах були побудовані ошатні високі іконостаси. Із середини XIX ст. у київських храмах ці іконостаси починають розбирати.

Першим іконостасом, який зазнав змін,

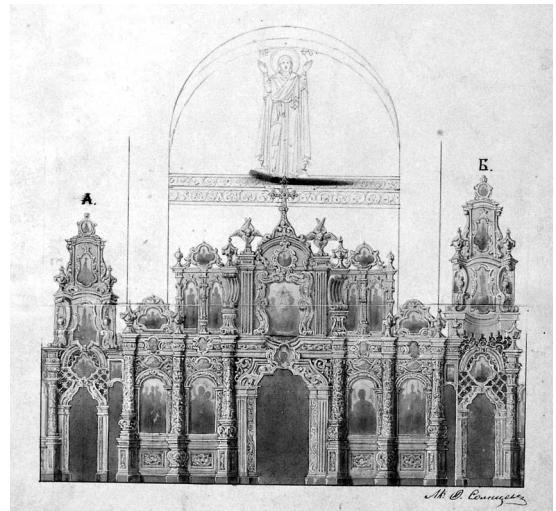

Іл. 1

був монументальний іконостас 1747—1750 років, поставлений у Софійському соборі Києва. Його верхню частину істотно переробили в 40-х або на початку 50-х років XIX ст., під час реставрації собору під керівництвом академіка Ф. Солнцева, який виконав проект пониження іконостаса, задля відкриття мозаїк [10, 28]. Виконаний ним малюнок іконостаса до його переробок (іл. 1) і малюнок реалізованого проекту (іл. 2) дають уявлення про те, як значно його було змінено під час переробки. Як свідчать ілюстрації, проект змін іконостаса роботи Ф. Солнцева можна розглядати як перший і ще несміливий крок у розгорнутій далі програмі нищення барокових іконостасів у київських давньоруських храмах. Уже в 1887 р. киево-софійський кафедральний протоієрей П. Лебединцев був ініціатором демонтажу залишених Ф. Солнцевим верхніх яру-

Іл. 3

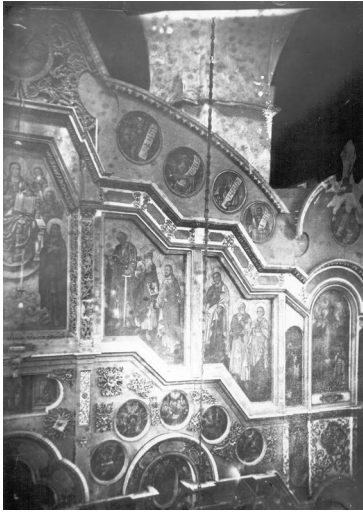

Іл. 2

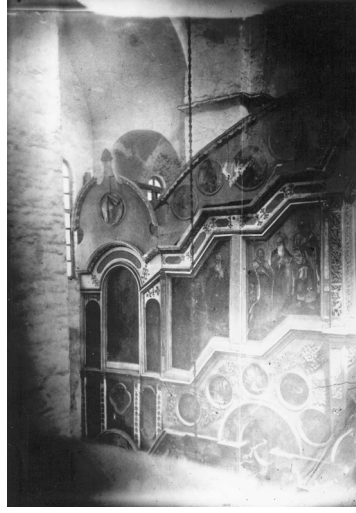
сів головного іконостаса Софійського собору, оскільки в такому вигляді іконостас усе ще затуляв вітварні мозаїки [10, 29]. Пропозиція була схвалена царем Олександром III і Синод 1888 р. видав наказ про демонтаж другого ярусу цього іконостаса, що й було проведено того самого року [10, 29] (іл. 3). Демонтований середній ярус було поставлено у той період у Стрітенському приділі на хорах, знищили його вже за радянських часів, разом з усіма іншими іконостасами XVII—XVIII ст. у бічних приділах собору, вже після того, як у 1934 р. Софію Київську було оголошено державним архітектурно-історичним заповідником (!).

У подальшому натхненниками заходів із нищення барокових іконостасів були поряд з церковним керівництвом і деякі тогочасні вчені. Так, відомий мистецтвознавець, професор Санкт-Петербурзького університету, а згодом і Київського університету св. Володимира, А. Прахов, який у 80-х роках позаминулого століття займався реставрацією фресок XII ст. у Кирилівській церкві й тоді ж відкрив невідомі до того часу мозаїки у центральній бані Софії Київської, а також численні фрески в її галереях, на початку 1890-х років активно виступав за те, щоб остаточно прибрати з Софійського собору бароковий іконостас.

Разом з П. Лебединцевим він пропонував замінити його залишки на мармурову вітварну огорожу [10, 30]. Та ця пропозиція чомусь не здобула підтримки, і до нашого часу дивом зберігся перший ярус іконостаса, хоча і знач-

Іл. 4

Іл. 5

Іл. 6

но вкорочений з боків після реставрації 1899 року [10, 31] (іл. 4).

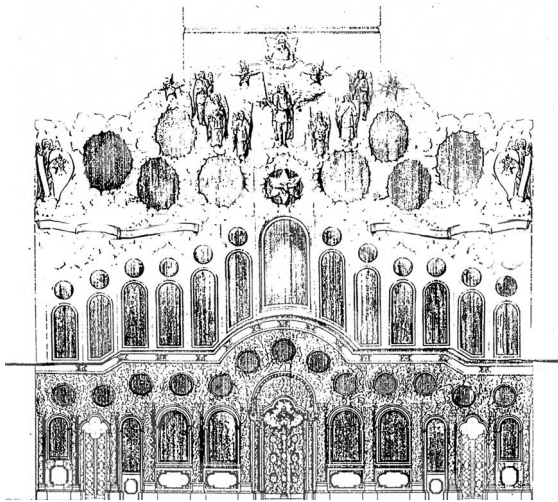
Але, за наполяганням того ж таки А. Прахова, іконостас XVII ст., який знаходився у Кирилівській церкві, було розібрано повністю і замінено мармуровою вівтарною огорожею, побудованою за його ж проектом. Після демонтажу кирилівського іконостаса його нижні яруси придбала у 1889 р. громада села Нижня Дубешня Остерського повіту Чернігівської губернії для нової церкви Олександра Невського. Там його було виявлено студентом Київської духовної академії О. Советовим, котрий зробив його опис, що зберігся і по сьогодні [8, 245, 247]. Інші частини іконостаса, що не потрапили до Нижньої Дубешні, були складені під дзвіницею Кирилівського монастиря [8, 245, 247] де, вірогідно, й загинули разом із нею у 1937 р., коли дзвіницю знищили [1, 58]. Сьогодні опубліковані кілька світлин горішньої частини цього іконостаса (іл. 5—6), виконані А. Праховим у 1881 р. [8, 245—247].

Не менш безглуздо було знищено й пишній бароковий п'ятиярусний іконостас Михайлівського Золотоверхого собору, встановлений там у 1718 р. на замовлення гетьмана Івана Скоропадського [3, 531]. У Михайлівському соборі під час масштабних ремонтних робіт 1888 р. іконостас Скоропадського планувалося замінити на мармурову вівтарну огорожу. Однак на неї в монастиря не вистачило коштів [11], тому зі старого дерев'яного іконостаса зняли верхні яруси, лишивши тільки два ниж-

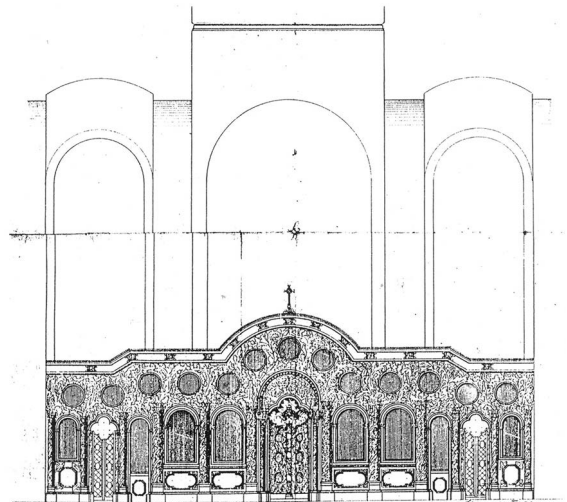
ні [4, 218]. У такому вигляді він існував до знищення у 30-х роках XX ст.

У публікаціях 20-х років XX ст. є кілька фотографій, які фіксують окремі частини цього іконостаса в його пониженому вигляді [7, 33, 34]. На жаль, його світлини до пониження невідомі. Про загальний вигляд Михайлівського іконостаса до пониження можна скласти уявлення за кількома малюнками інтер'єру Михайлівського собору, виконаними шведським художником К. П. Мазером (1851 р.) [12, 46, 50], на яких його частково видно. Також зберігся ескізний малюнок цього іконостаса в його первісному стані, виконаний архітектором В. М. Ніколаєвим, автором проекту його пониженого варіанта (іл. 7, 8).

А в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, у процесі ремонту у 90-х рр. XIX ст., коли було знищено стінопис 1729 р., розібрали до одного ярусу (іл. 9) і високий п'ятиярусний бароковий іконостас того періоду, також встановлений коштом І. Скоропадського [18]. Іконостас був визнаний комісією вчених у складі М. Петрова, П. Лашкарьова, А. Прахова таким, що не має історичного і художнього значення [13, 580—587]. Існували пропозиції повністю розібрати бароковий іконостас Успенського собору і замінити його на інший, за проектом О. В. Щусєва, затвердженим у 1902 р. [14, 190]. Однак на це не вистачило коштів, і у храмі залишили рештки іконостаса І. Скоропадського. Відомі малюнки цього іконостаса до пониження, на яких можна бачити його за-

Лл. 7

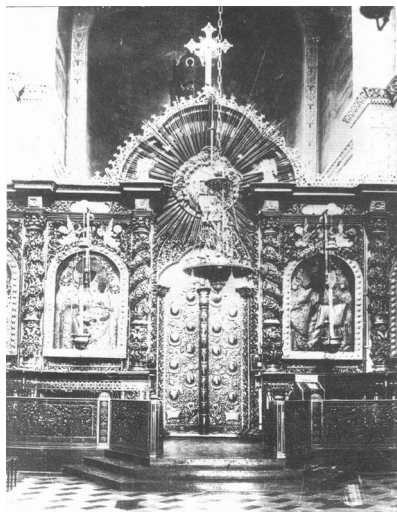
Лл. 8

гальну композицію (іл. 10). Після демонтажу горішніх ярусів вони були звалені у дзвіниці, де їх намагалися систематизувати й дослідити у 1918 р. за завданням відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва при Міністерстві народної освіти та мистецтв [14, 190], втім, за браком коштів ці роботи були припинені [9]. Залишений у соборі намісний ярус цього іконостаса було знищено вибухом уже у 1941 р.

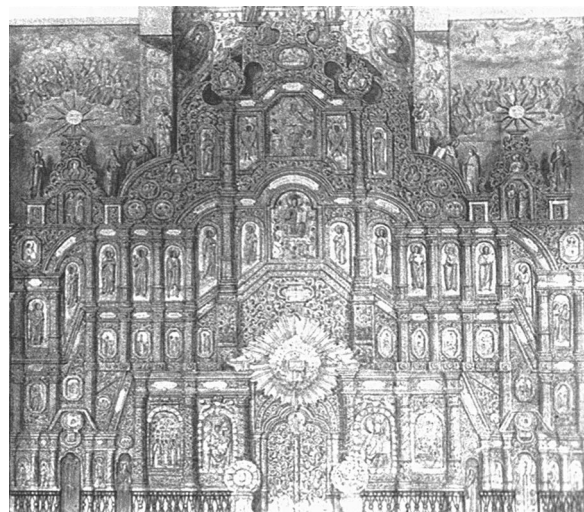
Єдиним київським бароковим іконостасом у давньоруському храмі, який дивом вцілів у XIX ст. і протягом XX ст., є іконостас Троїцької Надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, створений у 30-х роках XVIII ст. Однак і його передбачалося замінити в другій полови-

ні XIX ст. на новий, так само, як хотіли знищити і барокові розписи цієї церкви. Проте й іконостас, і розписи щасливо вцілили і зберігають свій первинний вигляд і по сьогодні (втраченими є лише окремі ікони іконостаса).

Що ж до другої хвилі вандалізму, що розпочалася з 20-х років XX ст., то про більшість іконостасів, які зникли вже за радянських часів по всій території України, у теперішній час свідчать, як правило, лише випадкові поодинокі фотовідбитки. Частина їх на сьогодні опублікована в дослідженнях вітчизняних і закордонних авторів. Однак далеко не завжди ці матеріали дають вичерпну інформацію про знищені пам'ятки, а від деяких з цих пам'яток взагалі нічого, крім відомостей про те, що

Лл. 9

Лл. 10

вони колись існували. І це зрозуміло — войовничі безбожники, які у ХХ ст. палили на багаттях ікони та рубали на дрова іконостаси, перед тим їх не описували і не фотофіксували. Що ж до описів цих пам'яток в публікаціях ХІХ ст., то вони привертають увагу переважно до ікон намісного ярусу, акцентуючи роль благодійників та їх внесків на коштовні оздобу у вигляді золотих та срібних прикрас, шат, царських воріт і їх ваги та проби дорогоцінного металу. Тож маємо поверхові описи іконографії іконостасів, як правило, тільки нижніх ярусів, а про їх композицію і декоративне оздоблення здебільшого взагалі не згадувалося [2, 4, 6]. Однак з розвитком археологічної науки в Російській імперії на початку ХХ ст. описові матеріали українських іконостасів набувають археологічного характеру, іноді публікуються і світлини описаних пам'яток [17]. Треба зауважити, що процес дослідження українських іконостасів відбувався з деяким історичним “запізненням”. Тоді як вивчення російських іконостасів розпочалося ще в середині ХІХ ст., а наприкінці ХІХ ст. з'явилися перші узагальнені праці про походження, символічне та богословське значення іконостаса², українські іконостаси привертали увагу набагато менше. Однак на межі ХІХ—ХХ ст. захоплення широкою громадськістю України вивченням церковних старожитностей спонукало до численних публікацій про окремі іконостаси різних регіонів, із різними за докладністю описами. Накопичення фактографічного матеріалу з сакрального мистецтва України в перших десятиліттях ХХ ст. активізувалося проведенням археологічних з'їздів, присвячених дослідженню пам'яток археології, культури, архітектури і мистецтва, що відбулися в Києві, Чернігові, Харкові. З'їзди супроводжувалися виставками старожитностей, де серед пам'яток сакрального мистецтва експонувалися також світлини ікон та іконостасів. Українські вчені Є. Редін, Г. Павлуцький, М. Макаренко, В. Щербаківський, Г. Лукомський здійснювали археологічні подорожі по Слобожанщині, Київщині, Полтавщині, Поділля, фіксуючи іконостаси багатьох храмів.

Матеріали частково публікувалися, виставлялися на виставках, однак більшість залиша-

лася в особистих архівних зібраннях авторів.

Із часом першорядною стає проблема теоретичного узагальнення цієї теми. Перше узагальнене дослідження українського іконостаса, присвячене його іконографії, було написане ще 1917 р. студентом історико-філологічного факультету Харківського університету С. Таранушенком як його медальний твір [5], опубліковане лише 1994 р. із скороченнями [15]. Для цього дослідження С. Таранушенко зібрав фотоматеріал про іконостаси Чернігова, Новгород-Сіверського, Ново-Ропська, багатьох сіл і містечок Слобожанщини, зокрема Лебедина та Межиріча. Дослідження заклало початок величезної роботи автора із збирання фактологічного матеріалу про пам'ятки українського мистецтва, і зокрема іконостаси. Пізніше, вже очолюючи республіканський Державний музей українського мистецтва у Харкові з 1920 до 1933 р., він здійснював експедиції по Слобожанщині, Київщині, Чернігівщині, Поділля, Полісся, Бессарабії, збираючи натурний матеріал, виконуючи світлини наявних ще тоді іконостасів, доля яких вже була вирішеною, а знищення відбувалося невдовзі по фотофіксації. В цих експедиціях його в різних роках супроводжували П. Жолтовський, М. Рудницький, К. Мощенко, які разом із С. Таранушенком виконували світлини досліджуваних пам'яток. Сьогодні ці матеріали зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУ ім. Вернадського і є безцінним джерелом для дослідження українських іконостасів. Зокрема, там представлені світлини таких видатних пам'яток українського мистецтва ХVІІ ст., як іконостас Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові, з численними фрагментами (іконами, оздобленням), Микільського собору Крупицько-Батуринського монастиря, Микільського собору в Києві, а також знакові пам'ятки ХVІІІ ст.: центральний іконостас Вознесенської церкви в Березні на Чернігівщині, іконостас Троїцького собору в Чернігові. Тут слід особливо наголосити, що матеріали фотоархіву С. Таранушенка докладно каталогізовані: в них позначено назву храму, місцевість, з якої він походить, часто дату створення, вказано дати фотофіксації та авторів світлин.

Ще одним важливим джерелом є фотоархів

Д. Щербаківського, який зберігається у фондах Інституту археології НАН України, серед матеріалів якого є світлини іконостасів, виконані братом Д. Щербаківського — Вадимом. Систематично фотографувати пам'ятки українського мистецтва, і зокрема іконостаси, В. Щербаківський розпочав з 1902 р., за порадою В. Антоновича [16, 7]. На жаль, матеріали цього архіву не атрибутовані, невідомий і точний час їх виконання. Найвірогідніше, їх виконано в першому десятилітті ХХ ст. — коли В. Щербаківський, за наказом комітету з організації XI Археологічного з'їзду, здійснював експедиції по Україні, збираючи фактографічний матеріал [15, 7]. Окремі світлини з цього зібрання вдається атрибутувати за публікаціями самого В. Щербаківського, а також Г. Логвина. Але навіть неатрибутована частина дає важливий матеріал щодо композиції та декоративного оздоблення іконостасів.

Світлини втрачених іконостасів Чернігівщини XVII—XVIII ст. є і в архіві М. Цапенка, що зберігається у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. В цьому зібранні вирізняються фото барокового іконостаса Миколаївської церкви в Глухові, Покровської церкви Новгород-Сіверського. Унікальні світлини зберігаються в Центральному державному кіно-фото-фоноархіві України імені Г. С. Пшеничного, де можна знайти світлини іконостасів Микільського Військового собору, церкви Успіння Богородиці “Пирогощі” на Подолі та інших київських храмів. Деякі з них атрибутовані, хоча часом умовно, а подеколи й помилково. Поодинокі світлини іконостасів зберігаються у фонді Київського товариства охорони пам'яток (ф. 725) у Центральному державному історичному архіві

України в Києві (ЦДІАУ). Світлини втрачених іконостасів у Державній науковій архітектурній бібліотеці ім. В. Г. Заболотного (ДНАББ) містяться в тематичних альбомах, присвячених різним регіонам України, із підписами про їх належність храмам, однак без вказівок на виконавців і, здебільшого, без зазначення дати фотофіксації. Серед них можна виокремити групу світлин, виконаних С. Таранушенком, оскільки вони дублюють матеріали його архіву в Інституті рукопису. Кілька років тому до зібрання ДНАББ надійшов і архів ліквідованого Науково-дослідного інституту теорії, історії архітектури та містобудування (НДТІАМ), матеріали якого також містять чималу колекцію унікальних світлин і креслень іконостасів. Окремим джерелом є збірки музейних установ, як-от: наукові архіви Національного заповідника “Софія Київська”, Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, Національного художнього музею України. Колекції світлин у цих установах пов'язані з дослідницькою та пам'яткохоронною діяльністю співробітників наукових товариств і комісій початку ХХ ст., а також науковців, що опікувалися збереженням пам'яток старовини у 20—30-х роках ХХ ст. — Ф. Ернста, І. Моргілевського, Д. Щербаківського та ін.

Висновки. Самовіддана праця вітчизняних науковців перших десятиліть ХХ ст. з фотофіксації пам'яток культурної спадщини дозволяє через багато десятиліть після знищення іконостасів продовжити розпочату ними справу дослідження українських іконостасів доби Бароко. Збережений фотоматеріал дає досить вичерпне уявлення про композиційно-пластичну організацію та декоративне оздоблення українських іконостасів XVII—XVIII ст.

Примітки:

¹ Розвідки про іконостаси здійснював Г. Н. Логвин у 1960—1970 р., однак у популярній формі викладу, бо у той час проводити ґрунтовне дослідження було неможливо (Логвин Г. Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. — К.: Мистецтво, 1968. — 462 с.).

² Праці Г. Філімонова (Филимонов Г. Церковь св. Николая Чудотворца на Липне близ Новгорода: Вопрос о первоначальной форме иконостасов в русских церквях. — М.: Тип. Каткова и К^о, 1859. — 64 с., ил.), М. Троїцького (Троицкий Н. И. Иконостас и его символика // Труды VIII Археологического съезда в Москве, 1890. М.: товарищество тип. А. И. Мамон-

това, 1897. — Т. IV. — С. 93—96), М. Сперовського (Сперовский Н. А. Старинные русские иконостасы // Христианское чтение. — 1891. — Ноябрь-Декабрь. — С. 337—353; — 1892. — Март-апрель. — С. 162—176; — 1892. — Май-Июнь. — С. 321—334; — 1892. — Июль-Август. — С. 3—17; — 1892. — Ноябрь. — С. 552—537), С. Голубинського (Голубинский Е. История православной преграды или иконостаса в православных церквях // Православное обозрение. 1872. — Ноябрь. — С. 570—589; Голубинский Е. История русской церкви. — М.: Синодальная тип. 1904. — Т. I/2. — С. 195—215; М.: Синодальная тип. 1911. — Т. II/2 — С. 343—354).

Література:

1. *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва / Тит Геврик. — Нью-Йорк — Київ: [б. в.], 1991. — 64 с.
2. *Голованський Е.* Києво-Златоверхо-Михайловський первокласний монастир і скит его Феопанія / Е. Голованський. — К.: Тип. В. И. Давиденко, 1878. — 222 с.
3. *Закревський Н.* Описание Киева. / Н. Закревський. — М.: Тип. В. Грачева и комп., 1868. — Т. 1—2. — 950 с.
4. *Захарченко М. М.* Киев теперь и прежде. / Михаил Захарченко. — К.: Тип. С. В. Кульженко, 1888. — 290 с.
5. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — Ф. 278. Спр. № 105. Таранушенко С. Иконография украинских иконостасов. Медальное соч. 1917 г.
6. *Лебединцев П. Г.* Києво-Михайловський монастир в его прошедшем и настоящем состоянии. / П. Г. Лебединцев. — К.: Тип. С. В. Кульженко, 1885. — 35 с.
7. *Лукомский Г. К.* Киев. Церковная архитектура XI—XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко: Репринтное воспроизведение издания 1923 г. / Г. К. Лукомский. — К.: Техника, 1999. — 192 с.: іл. — ISBN 966-575-137-9.
8. *Марголіна І.* Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. / І. Марголіна, В. Ульяновський. — К.: Либідь, 2005. — 352 с. ISBN 966-06-0403-3.
9. Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. ВУАК 1/1 Красицький Г. Справоздання по розбору старих речей схованих на Лаврській Дзвіниці м. Київ. 1918 р. Рукопис. — 4 арк.
10. *Нікітенко Н.* Головний іконостас Софії Київської як історико-культурний феномен / Надія Нікітенко // Пам'ятки України. — 2007. — № 1. — С. 22—46.
11. О проведенных в прошлом году переделках в Киево-Михайловском Златоверхом монастыре // Киевские епархиальные ведомости. — 1889. — № 4-5. — С. 80 — 81.
12. *Образи Києва середини XIX ст.: Карл Петер Мазер / [Альбом малюнків] — Нюстремс: [s. n.], 1999. — 64 с. — ISBN 91-520-0558-5.*
13. *Петров Н. И.* Об упраздненной стенописи великой церкви Киево-Печерской лавры / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии — 1900. — Кн. 4. — С. 579 — 610.
14. *Сіткарьова О. В.* Успенський собор Києво-Печерської Лаври: До історії архітектурно-археологічного дослідження та проекту відбудови / О. В. Сіткарьова. К.: Свято-Успенська Києво-Печ. Лавра, 2000. — 232 с.
15. *Таранушенко С. А.* Український іконостас / Стефан Андрійович Таранушенко // Записки НТШ. Праці секції мистецтвознавства. — Львів, 1994. — Т. 227 (CCXXVII). — С. 141—164.
16. *Ульяновський В.* “Твій інтелект дуже великий і універсальний, а душа... багато міцніша”. Вадим Щербаківський у самоощінках і сприйнятті сучасників / В. Ульяновський // Пам'ятки України. — 2007. — № 4. — С. 2—20.
17. *Фомин П.* Церковные древности с. Бездрик Сумского уезда Харьковской губернии / Фомин П. — Харьков: Епархиальная тип., 1916 г. — 15 с., 7 л. илл.
18. *Щербина В. І.* Головні будівлі Печерської Лаври / Володимир Іванович Щербина // Нові студії з історії Києва. — К.: друкарня УАН, 1926. — С. 87—89.

Список ілюстрацій

1. Іконостас Софійського собору в Києві 1747—1750 р. Малюнок Ф. Солнцева. Середина XIX ст. Опубл. Н. Нікітенко.
2. Проект пониження іконостаса Софійського собору в Києві. Малюнок Ф. Солнцева. Середина XIX ст. (Реалізований).
3. Іконостас Софійського собору в Києві 1747—1750 р. після пониження. Світлина поч. XX ст.
4. Іконостас XVII ст. Кирилівської церкви в Києві. Світлина А. Прахова. 1880 рр. Опубліковано І. Марголіною.
5. Іконостас XVII ст. Кирилівської церкви в Києві. Світлина А. Прахова. 1880 рр. Опубліковано І. Марголіною.
6. Іконостас XVII ст. Кирилівської церкви в Києві. Світлина А. Прахова. 1880 рр. Опубліковано І. Марголіною.
7. Іконостас Михайлівського Златоверхого собору в Києві, 1718 р. Креслення архітектора В. Ніколаєва. 1880-ті роки.
8. Проект пониження іконостаса Михайлівського Златоверхого собору в Києві. Креслення архітектора В. Ніколаєва. 1880-ті роки.
9. Іконостас 1729 р. Успенського собору Києво-Печерської лаври після пониження. Світлина початку XX ст.
10. Іконостас Успенського собору Києво-Печерської лаври 1729 р. Малюнок Ф. Солнцева. Середина XIX ст. Опубліковано О. Сіткарьовою.